

УДК 070(477): 316.64 "1950/1980"

ЗАСИЛЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УРСР

Юрій Колісник

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
бульв. Шевченка, 81, 18034 Черкаси, Україна, e-mail: kolisnykur@ukr.net*

У науковій публікації глибоко досліджується вплив політичної цензури й партійного контролю на становлення й розвиток радянського інфорпростору. На прикладі журнальної преси УРСР та багатого історичного фактажу автор показує вплив відфільтрування й дозування інформації на формування суспільної свідомості. Ідеологічна підконтрольність, цензурування, рецензування проводилися постійно на різних рівнях підготовки журналістських матеріалів. Вилучення політично небезпечної інформації було важливою складовою моделювання радянського інформаційного простору.

Ключові слова: інформаційний простір, радянська преса, журнальні видання, комуністична ідеологія, політичний контроль, цензурний тиск, свобода слова.

Формування інформаційного простору є невід'ємною складовою суспільного розвитку. В епоху сучасної інформаційної революції, як ніколи раніше, зростають обсяги масової комунікації. Мас-медіа стали оперативнішими. Інформація настільки різноманітна й неосяжна, що вибір об'єктивної і необхідної складає труднощі. Україною прийнято ряд законів, спрямованих на розширення гласності та поінформованості, проте досвід показує, що не все проголошене реалізується на практиці. Чимало ЗМІ не завжди доносять правдиву інформацію про важливі суспільні події, діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування. Часто формується необгрунтована громадська думка про учасників суспільних процесів. Засоби масової інформації продовжують залишатися підконтрольними й керованими адміністративними органами, фінансово-олігархічними групами, звужується право людини на достовірну інформацію, вживаються економічні та інші засоби жорсткого тиску на ЗМІ.

У сучасну пору продовжується неприйняття плюралізму думок, невміння вести відкриті всенародні дискусії, здійснювати колективний пошук істини, виявляється політична неготовність до самокритики. Недоторканність посадових осіб нерідко витісняє **свободу слова**, хоча вона є вагомішою, ніж право політичної еліти на захист від несправедливої критики. Нинішня практика призвела до того, що левову частку ЗМІ складає жовта преса, яка обходить важливі соціально-політичні проблеми, культивує примітивність, нищість, негативізм.

Подібні вияви маскультури травмують психіку, підривають імідж держави, нівелюють національні риси. Нав'язуються чужі звичаї, мораль, традиції, смаки. Засоби масової інформації нерідко виховують бездуховність, пропагують насильство, еротика, брудну рекламу... Недостатньо популяризується українська культура. Мало хто реагує на вимоги людей захистити їх від медіа-насильства.

Висновки експертів Українського центру економічних досліджень насторожують: “з 2380 повідомлень, вміщених протягом місяця лише в п'яти газетах (“Факты”, “Киевские ведомости”, “Столичная газета”, “Независимость”, “Україна молода”), 76 повідомлень стосувалися вбивств; 212 — зґвалтувань; 53 — самогубств, випадків насильства, крадіжок, замахів; 231 — хуліганських вчинків, 159 — аварій; 106 — іншої соціально-негативної інформації. Це становить понад 35% усієї дослідженої інформації” [18]. Крім того, ЗМІ подають те, що може зацікавити обивателя чи не зміцнілу в ідеологічно-моральному плані молодь, зокрема, примітивні детективи, “мільні опери”, романи жахів, сексуальну тематику. Якщо доповнити цей масив порнографічною російськомовною періодикою на зразок “Інтим”, “Он и она”, “Супер-ерос” та ін., то “стане зрозумілою і нинішня політична пасивність значної частини української молоді, і засилля російської мови на вулицях українських міст” [8].

Окремі працівники ЗМІ сприймають свободу слова як всюдозволеність. Нерідко за фінансові винагороди, економічні, політичні привілеї і т.п. публікуються матеріали “на замовлення”. Має місце також інформаційне кіллерство, коли ту чи іншу посадову особу або кандидата на посаду журналісти принижують, тотально компрометують брехливими матеріалами. Однак право свободи слова не повинно загрожувати миру, безпеці та духовності, тобто має бути “певний захист від крайніх проявів преси” [29, 15].

Щоб сповна зрозуміти складність завдань у формуванні національного медіа-простору, виробити методологію національно-демократичної журналістики України, досягнути вади інформаційних процесів, актуально порівняти діяльність сучасних і радянських ЗМІ.

Аналізуючи пресу УРСР, не можна не звернути увагу передусім на її партійну підконтрольність і залежність від **цензури**. Цензурою (від латинської *censura*) означають “контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і поширенням друкованої продукції, творів сценічного, образотворчого та кіномистецтва, радіо- і телепередач, а іноді й приватного листування з тим, щоб не допустити або обмежити поширення ідей, інформації, що визначаються цією владою небажаними або шкідливими” [23, 737].

Впровадження ідеологічної цензури в СРСР розпочалося відразу після жовтневого перевороту. Ухвалений восени 1917 р. з ініціативи Володимира Леніна “Декрет про пресу” ознаменував широкий наступ на опозицію через заборону її видань. Більшовицька політика по суті утвердила цілковиту відсутність правових засад в інформуванні.

Доктор історичних наук Юрій Шаповал, всебічно досліджуючи радянську цензуру, відзначає в ній чимало спільного з політичним контролем нацистської Німеччини. Він зазначає, що ніхто краще не розтлумачив значення контролю преси, ніж Адольф Гітлер: “Лише поставивши всю пресу і весь пропагандистський апарат під контроль одного державного органу, можна забезпечити централізоване керівництво пресою. А централізоване керівництво

пресою є передумовою того, що громадськість буде вірити пресі, а значить, вона набуде виховного впливу...” [27, 3].

В умовах комуністичної диктатури журналістиці було характерне дотримання подібної практики. Газети, журнали, теле-, радіопередачі тощо всебічно відслідковувалися й вивчалися на різних рівнях нагляду. “Загрозу” віднаходили в плануванні й тематиці матеріалів, в іменах авторів творів й особливостях показу життя радянської людини, в критичних виступах і заувагах і т.д. і т.п. Особливо ретельно відстежували політично небезпечну інформацію. Не відповідна компартійній ідеології — відразу ставала об’єктом зацікавлення вповноважених. Цензура була своєрідним решетом, через яке відсіювали “вороже” й “шкідливе”. Керівник Головліту УРСР К.Ф. Полонник у таємному листі секретареві ЦК КПУ С. В. Червоненку (7.XII.1958) радить заборонити розсилку діаспорних видань приватним особам: “У такий спосіб ми зможемо перешкодити поширенню на Україні інформації, відмінної від інформації нашої, радянської преси, не будемо сприяти зростанню інтересу до життя української еміграції, її побуту, її думок...” [26, 539]. Натомість громадянам забезпечувався широкий доступ до радянської підконтрольної періодики.

Формування єдиного “радянського народу”, утвердження соціалістичного способу життя, насильницька русифікація, викорінення національних ідеалів та ін. співмірні з імперськими діями царської Росії.

Як дієвий засіб моделювання інформаційного простору через вилучення певної інформації **радянська цензура** була важливою складовою державної політики. Основне її завдання — не допустити критики комуністичної ідеології й практики (звідси нетерпимість до альтернативних суджень).

З ухваленням “Декрету про пресу”(10.XI.1917) заборонено “контрреволюційні видання”, унаслідок чого впродовж року припинили діяльність понад 470 опозиційних газет [5, 67]. 28 січня 1918 року було організовано “Революційний трибунал друку”, який відстежував “злочини народу, здійснені через друковані видання”.

Хоча перші роки радянської влади відзначилися відвертою диктатурою й жорсткими репресіями, однак установити *попередню цензуру* (за винятком військової галузі) ще не вдалося. Впровадження загального контролю завершилося в середині 1922 року, із прийняттям 6 червня Раднаркомом РРФСР “Положення про Головне управління з питань літератури і видавництва”. Його низовим осередкам доручали попередній перегляд призначених до публікації творів, укладання списків публікацій і книг, заборонених в обігу. До заборонених видань зараховували твори, які містять агітацію проти радянської влади; розголошують військову таємницю; збуджують суспільну думку, національний і релігійний фанатизм і т.п. [24, 32].

У перший рік своєї діяльності Головліт розробив і розіслав у місцеві відділи спеціальну інструкцію, в якій вимагав не допускати до друку матеріалів, відверто ворожих Компартії і радянській владі; запобігати виходу творів, ворожо налаштованих до радянської ідеології в питаннях громадськості, релігії, економіки, мистецтва і т.д.; не дозволяти публікувати факти, цифри, характеристики, які компрометують радянську владу й Компартію [25]. Такі вимоги трактувалися досить широко...

Хоча діяльність Головліту з року в рік удосконалювалася й каралися винні в оприлюдненні “крамольних” матеріалів, захистити суспільство від не-

бажаної інформації не завжди вдавалося. Мовиться про цензурні недогляди в радянській пресі.

Приміром, широкого розголосу набула справа Володимира Сосюри, пов'язана з опублікуванням вірша “*Любіть Україну*” в ленинградському журналі “Звезда” (1951. — Ч. 5.). Незважаючи на якісний літературний переклад, вірш зазнав тотального розгрому з боку газети “Правда” (2.VII.1951). У статті “Проти ідеологічних перекичень у літературі” автор рядків “*Всім серцем любіть Україну свою — і вічні ми будемо з нею!*” таврувався як націоналістичний посіпака, недруг українського народу, адже він звеличував не радянську, не соціалістичну, а “якусь одвічну Україну, Україну взагалі”. У рецензії засуджувалися й ті, хто не проявив належної уваги, позитивно відгукнувся на вірш В. Сосюри (зокрема Максим Рильський), не надав належної партійної оцінки твору (керівництво Спілки радянських письменників України).

Надолужуючи упущення, пов'язані з публікацією “націоналістичного” вірша в російському журналі, а також низці українських видань, начальник Головліту УРСР Костянтин Полонник у таємному листі заввідділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Ярославу Пашку від 7 серпня 1951 року пропонує фізично втрутитися в ряд книг, де надруковано “крамольну” лірику:

“1. В. Сосюра “Щоб сади шуміли” видавництво “Радянський письменник”, Київ, 1947 р., стор. 164. Пропонований спосіб вилучення: склеїти сторінки 40 і 41.

2. Збірка “Поети радянської України” (1941–1945). “Державне видавництво художньої України”. Київ, 1946 р., стор. 198. Пропонований спосіб вилучення: вирізати сторінки 125 і 126. (...)

5. Збірка “Українська радянська поезія”. Твори лауреатів Сталінських премій. Державне видавництво художньої літератури. Київ, 1949 р., стор. 386. Пропонований спосіб вилучення: вирізати сторінки 141 і 142, склеїти стор. 140 із 143.

6. Збірка “Декламатор”. Бібліотечка агітатора. Видавництво “Радянська Україна”. Київ, 1945 р., стор. 31. Пропонований спосіб вилучення: вилучити всю збірку. (...)” [26, 510].

Крім того, Головліт зобов'язав Укрполіграфвидав УРСР, видавництва “Радянський письменник” і Держлітвидав України відкликати з книжкової мережі республіки залишок книг, щоб вклеїти нові сторінки з іншим твором Володимира Сосюри.

Утиски журналістики УРСР у широкому сенсі не обмежувалася заборною друку чи вилученням творів. Інформаційний потік проходив різні етапи тотального контролю. Львівський пресознавець Борис Потятиник виокремлює кілька рівнів радянської цензури: “**Перший — рівень** особистості (індивіда). Тут ідеться про свідому самоцензуру або неусвідомлені обмеження, зумовлені особливостями виховання і світоглядної культури автора (...). **На другому рівні** обмеження / фільтрування задіяна медіаорганізація (редакція газети, телебачення, медіакорпорація тощо), яка колективно формує потрібний варіант тексту (...). **На третьому рівні** обмежень діють позаредакційні чинники. Передусім це законодавчі обмеження та офіційна цензура...” [17, 68-69]

Підконтрольні ЗМІ планово впроваджували інформаційну модель *минулого–сучасного–майбутнього* суспільства в різних царинах. Журналістика УРСР, не допускаючи альтернативних поглядів, вибудовувала інформаційний

простір держави на марксистсько-ленінських засадах. Будь-який журнал був зобов'язаний і виконував своє основне завдання — формував радянську людину — матеріаліста, комуніста, атеїста, будівника майбутнього і т.д. і т.п. Журнальна періодика критикувала капіталістичний лад, славилася партію, а також доводила, що комунізм — найдосконаліше, найдемократичніше суспільство, котре утвердиться в планетарних масштабах. Щоб успішніше формувати комуністичні переконання, влада організовувала примусову передплату “потрібних” видань.

Радянська преса, зокрема журнальна, і сама сприяла цензурі — не допускала вільної думки, викорінювала прояви національної свідомості, поширювала партійну міфотворчість. Методами тотального контролю й цензури формувалося офіційне інформаційне поле. Журнали УРСР мали стільки свободи слова, скільки її допускав тоталітаризм. Яке видання того періоду не аналізуєш, бачиш одне й те ж структурне моделювання видань. Вони хибують ідеологічною заангажованістю навіть у висвітлюванні далеких від політики тем. Це легко помітити і в плануванні. Як приклад, процитуємо редакційне звернення “До наших читачів” журналу “Народна творчість та етнографія” за 1967 рік (Ч. 1): “Журнал (...) вступаючи у друге десятиріччя своєї діяльності, продовжуватиме висвітлювати питання теорії, історії і сучасного стану народної культури... (...) У ближчих номерах журналу 1967 року будуть вміщені матеріали, присвячені 50-річчю Великого Жовтня, підсумкам піввікового шляху розвитку на Україні радянської науки... Спеціальний номер буде присвячено славній даті 50-річчя Радянської влади на Україні” [4, 110].

Подібну ідеологічну мотивацію помічаємо і в журналі “Радянська жінка” за 1982 рік (Ч. 4. — С. 1): “Квітучою й щедрою постає зі сторінок листів наших читачів радянська земля, працьовитими, впевненими у своєму майбутньому, життєрадісними, об'єднаними й здруженими чуттями єдиної родини її люди, що зустрічають своє велике свято — шістдесятиріччя створення СРСР — новими успіхами в усіх галузях радянського життя, що наполегливою творчою працею здійснюють плани, вироблені XXVI з'їздом КПРС”. Політичну заангажованість замітки підсилює редакційна пропозиція: “перерахувати авторський гонорар за цей номер журналу, який виходить у дні святкування 112-ї річниці з дня народження В.І. Леніна, напередодні 1-го травня — свята міжнародної солідарності трудящих, свята миру і праці, у радянський фонд миру. Так і буде зроблено” [19, 1].

Ідеологічна спрямованість у плануванні редакційної роботи відчувається і в інших виданнях. Красномовно про це свідчить низка публікацій “Українського історичного журналу” за 1969 рік (Ч. 2): “КПЗУ на чолі революційного руху західноукраїнських трудящих у 1934–1938 рр.”, “Про рух за комуністичне ставлення до праці в колгоспах України (1959–1965 рр.)”, “Про політику західнонімецького імперіалізму щодо Афганістану після другої світової війни”, “Відвідання Киргизії делегацією комнезамів України в 1925 р.”, “Н. К. Крупська і партійні організації України (початок XX ст.)”, “Партійне керівництво розвитком творчої активності інженерно-технічних працівників металургійної та машинобудівної промисловості України (1951–1955 рр.)”. Партійно-ідеологічне оснащення текстів — характерна риса радянської преси. Будь-яке видання, незалежно від профільної спрямованості, переповнене політичними сентенціями.

Тематика публікацій окреслює планові завдання, які вирішували ЗМІ. Вкотре пересвідчуємося в цьому зі звіту про загальні збори Академії наук УРСР (17-18.IV.1958), опублікованому у “Віснику Академії наук УРСР” (1958. — Ч. 5): “У галузі філософії наукові дослідження будуть спрямовані на глибоке вивчення лєнінської філософської спадщини, закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, найважливіших етапів історії філософської і суспільно-політичної думки на Україні, а також на розробку проблем атеїзму і критики релігійної ідеології (...). У галузі літератури головним напрямком наукових досліджень буде розробка проблем марксистсько-лєнінської естетики і теорії літератури соціалістичного реалізму...” [6, 16].

Планування в тоталітарній державі виконувало надзвичайно важливу роль — воно охоплювало всі ділянки народного господарства, управління і, звичайно, виявлялося в ідеологічному програмуванні. Виконання цих функцій було покладено на Відділ пропаганди і агітації ЦК КП України та Головліт УРСР. У діяльності ЗМІ річне, кварталне та ін. планування чітко визначало параметри журналістської роботи: тематику, рубрики, характер публікацій про суспільне життя, розвиток науки, економіки, культури, освіти людини і т.д., а також регламентувало спрямованість і змістовне наповнення журнальних видань.

Головне управління по охороні державних (і військових до 1966 р.) таємниць у пресі не лише стежило, але й окреслювало різновиди газетно-журнальної преси, регулювало її кількість, поширення. Наклад того чи іншого видання, як правило, залежав від його ідеологічного значення. Приміром, “у 1961 р. разовий тираж журналу “Відомості Верховної Ради УРСР”, завданням якого було інформування суспільства про законотворчу діяльність найвищого органу влади України, складав 12 тис. примірників, у той же час наклад журналу “Комуніст України” становив 60 тис. примірників російською мовою, 35 тис. — українською. Так само наклад газети “Радянська Україна” було встановлено в 450 тис. примірників, у той час як “Літературна газета” мала тираж усього 35 тис. примірників” [10, 114].

Безпосередній контроль за діяльністю ЗМІ Компартія здійснювала через відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ, до складу якого входили відповідні ідеологічні й інформаційні підрозділи. Провідним напрямком їхньої діяльності була “політвиховна та агітаційно-масова робота”. На рівні низових осередків партії цією діяльністю займалися спеціальні відділи та інструктори, у компетенцію яких входили підбір журналістських кадрів, забезпечення ідеологічної відповідності змісту й структури періодичних видань і т.п. Вони не лише дбали про дотримання лінії партії, а й регламентували роботу редакційних колективів.

Виконуючи партійні доручення, ЗМІ нерідко вдавалися до замовної критики. Викривальна стаття в пресі, виступ по радіо, на телебаченні мали трагічні наслідки: люди втрачали роботу, зазнавали переслідувань і т.д. І не лише літератори, скажімо О. Гончар за роман “Собор”, Л. Костенко за збірку “Вітрила”, але й високопосадовці...

Цензурні відомства контролювали не лише друк, але й радіо, телебачення, заклади культури (театри, філармонії, кінотеатри, клуби і т.д.). Завжди бронювалися окремі місця (не далі 4-го ряду) для представників “наглядової ради”. На предмет ідеологічної відповідності оцінювався музично-розважальний репертуар: пісні, гуморески, співомовки, частівки, імпровізації тощо. Цензурування

азнавала вся книжкова продукція, фонди бібліотек і навіть запрошення та листівки (!). Характерно, що з перших років радянської влади було прийнято постанову про “спецхови” для заборонених книг, які видавалися тільки для наукового користування.

Під керівництвом КПРС Головне управління по охороні державних таємниць вирішувало, які книги можна надсилати в продаж чи у відкритий бібліотечний фонд, а які ні. Із книгозбірень вилучалася “шкідлива” література — творчість репресованих письменників, істориків, релігійні твори, матеріали, що стосувалися діяльності Компартії періоду 20-х років тощо. З висновками бібліотекарів вони передавалися в Головліт для вирішення їх майбутньої долі. Остаточний “вердикт” виносив відділ пропаганди і агітації при ЦК [3, 103]. За наперед укладеними проскрипційними списками “чистки” бібліотечної літератури здійснювалися багаторазово. Щоб не потрапити в опалу, автори мали писати у відповідності з приписами. Звичайно, письменникам було важче, ніж партійним ідеологам, творити в комуністичному річищі, тому вони більшою мірою зазнавали цензурних утисків.

Планування передбачало безвідмовне виконання компартійних замовлень. Публікувалося чимало статей, присвячених виконанню чергових рішень з’їздів, пленумів КПРС, відзначенню роковин В. Леніна, річниць Жовтневої революції та інших знаменних дат. При підготовці матеріалів забезпечувалася ідеологічна пильність. Слід зазначити, що деспотія контролю чинилася не лише цензорами, редакторами, а й компартійними органами різних рівнів тощо. Народи, збори, семінари, політнавчання, партійні школи, планова підготовка кадрів та ін. — усе слугувало цій меті.

На формування інформаційного простору УРСР, зокрема на зміст і тематику журнальної періодики, помітно вплинуло посилення цензури в 50-х роках. У 1949 році Головліт СРСР оновив перелік відомостей, заборонених до опублікування. Нові правила передбачали жорсткий контроль за ідейно-політичним змістом інформації. Журнальна періодика припинила друкувати твори численних авторів, що зазнали ідеологічних репресій. Щоб не допустити появу незалежної інформації, Головліт СРСР запропонував ЦК ВКПб заборонити самостійне видання будь-якої друкованої продукції. Зважаючи на пропозицію, Агітпроп ЦК ВКП(б) зобов’язав Головліт провести реєстрацію усіх видавництв України. Постановою Ради Міністрів СРСР від 21 листопада 1949 р. “видавнича діяльність була дозволена лише у 8 університетах СРСР, а припинена у 24” [21, 149].

Здійснював тотальний інформаційний контроль чисельний штат. “У 1954 р. в дозволених до друку творах Головлітом СРСР та його місцевими органами було здійснено близько 33 тисяч цензорських втручань...” [24, 382]

Після засудження культу особи Сталіна радянське суспільство зазнало відчутної еволюції. Почалося викриття беззаконня, масових репресій. Цензорам доводилося переглядати попередні “вердикти”, повертати зі спецфондів для загального користування вилучені раніше твори реабілітованих авторів. Хрущовський період започатковує відносну демократизацію, але це не означало, що цензура зменшувала обсяги своєї діяльності, чи послаблювався контроль над ЗМІ. Свідченням того є постанова ЦК КПРС про роботу Головліту СРСР, прийнята в квітні 1957 року. У ній серед іншого викриваються “серйозні недоліки” і зазначається, що окремі працівники висловлюють “хибні погляди” про роль і

значення цензури, а по суті закликають до її ліквідації. За вказівкою ЦК КПРС Рада міністрів СРСР у 1958 році затвердила нове положення про Головліт, згідно з яким він контролював усі друковані видання, призначені для відкритого розповсюдження.

Український письменник Ігор Малишевський згадує, що “Через Головліт мусила проходити вся без винятку друкована продукція — від візиток до багатотомних видань класиків. А без чорнильного штампика з БФом цензора, чи пак уповноваженого, в друкарнях жодний рядок не приймали до друку. (...) Система пильнувала й “не пушала”, будь ти хоч тричі лавріатом ачи Героєм соцпраці” [13, 2]. Тобто кожен цензор мав власний шифр, що складався з двох літер і п’яти чисел. Непосвячені не знали і не звертали уваги на якесь там БФ 32191 внизу останньої шпальти. Після першої вичитки кур’ери відносили сторінки видання працівнику Головліту. За свідченнями нечисленних осіб, котрим вдалося краєм ока зазирнути в цензорські кулуари, існували цілі сотні товстелезних збірок державних таємниць. Вони містили в собі “секретний перелік усіх без винятку часткових державних таємниць, які в сукупності своїй і становили об’єднану Державну Таємницю. Обов’язком цензора було віднаходити ризиковані місця на шпальті і перевіряти їх...” [1, 212]

З усуненням від влади М. Хрущова відновилося тотальне ідеологічне переслідування дисидентів, посилювався контроль освіти, науки, культури, активізувалось зросійщення. Партійний ідеолог України А. Скаба “нищівно розгромив літературознавців Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Івана Дзюбу. Яскравим прикладом морального цькування слугує атака на Олесь Гончара за роман “Собор”, ініційована першим секретарем Дніпропетровського обкому партії О. Ватченком. Ось його поцінування твору на березневому Пленумі ЦК КПУ 1968 року: “Новий роман письменника, та ще й члена КПРС, Гончара являє собою не лише ідейно порочний, а шкідливий і пасквільний твір...” [28] Після появи в січневому журналі “Вітчизна” (1968 р.) нового роману було організовано брутальну “антисоборну” кампанію.

Незважаючи на тиск і залякування, реалістичний роман Олесь Гончара здобув значну популярність і добре прислужився у вихованні патріотизму. Ось так писав про це в листі до автора роману “Собор” Григорій Житецький з Харківщини (20.01.1968): “...Кіоскери міста здивовані: що таке, раніше не брали журналу, а тепер... нарозхват. Всі в нас захопилися твором. Будемо обговорювати його...” [9, 78]

Чимало літературних текстів тієї епохи на шляху до читача, зазнавали цензорських втручань та авторських перекручень. Зі здобуттям незалежності й відміною цензури, Олесь Гончар узявся за копітку працю відновлення своїх творів, очищення їх від ідеологічних нашарувань радянських часів. До останнього прижиттєвого видання роману “Собор” (1993) О. Гончар уніс близько семисот правок.

Радянські письменники, журналісти нерідко переробляли твір, щоб убезпечити себе від ідеологічних переслідувань. Нині складно відновити оригінальний авторський текст, особливо, якщо у реставрації твору не може допомогти автор. Поетичну спадщину Василя Симоненка після його смерті часто видавали ретушованою. Скажімо, із вірша “Задивляюсь у твої зіниці...” вилучили рядки: “Хай мовчать Америки й Росії, Коли я з тобою говорю!”, а з твору “Є

тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок...” (зб. “Поезії”, 1966) викинули цілий куплет.

Коротили найважливіші Симоненкові строфи, а то й цілі вірші, заміняли слова, заголовки, ключові образи. Так, скажімо, зазнав значного редагування вірш “О земле з переораним чолом...” Рукописний варіант третьої строфи був таким:

Любове світла! Чорна моя муко!
І радосте безрадісна моя!
Бери мене! У материнські руки
Бери моє маленьке гнівне Я!

Як зазначає дослідник творчості поета А. Ткаченко, “Сам автор зробив правку першого рядка: “Любове грізна! Світла моя муко!” — чим, безперечно, його поліпшив, усунувши попередню спрощену антитетичність епітетів і замінивши їх оксиморонними парами. А наступний рядок у друкованому тексті звучав уже як пропагандистське гасло: “Комуністична радосте моя!” [22, 8].

Дослідивши Симоненкове саморедагування вірша “О земле з переораним чолом...”, він висловлює припущення, що “заміна рядка “І радосте безрадісна моя!” є наслідком або редакторського втручання, або навіть роботи горезвісного “цензора в собі” (...). Хоча слідів такої роботи в рукописному зошиті не видно, вона могла провадитися і при передруці, й у верстці збірки, і то з похвальною метою: зберегти за рахунок одного “заідеологізованого” рядка увесь вірш” [22, 9].

Коли не спрацьовувала внутрішня інтуїція автора, за справу брався Головліт. Так, у таємному листі начальника Головліту УРСР К. Ф. Полонника до керівника відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Я.Ю. Пашка від 5 квітня 1957 року наведено дані про цензурні втручання ідеологічного характеру в матеріали республіканських журналів. Зокрема такі:

“1. По журналу “Вітчизна” № 12 за 1956 рік ми звернули увагу редакції на нові три вірші Д. Павличка, які своїм ідейним звучанням не відповідають завданням комуністичного виховання.

Редакція погодилася зняти тільки один (другий) вірш. Ось його зміст:

Не бійсь нічого, доки я з тобою!
Іди і людям правду говори
І не очікуй слушної пори,
Бо стане мовчанка твоя ганьбою.
(...)
Я мати всіх, що згибли за свободу.
Я маю тисячі живих синів.
Я єсть Любов до рідного народу.

(...) 5. В журналі міністерства освіти УРСР “Українська мова в школі” № 1 за 1957 рік була вміщена стаття головного редактора цього журналу Ф. Жилка під назвою “Викоренити культ особи в мовознавстві”. Вся стаття була спрямована виключно проти роботи Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”.

Ось окремі місця з цієї статті: “А разом з тим деякі брошури Сталіна — плутані, неясні або основані на випадкових фактах, — будучи висловлені як незаперечні формули, сприймалися без жодної критики як останнє слово марк-

сизму в мовознавстві. Культ однієї особи в мовознавстві почав замінюватись культом іншої". (...)

Ми звернули на цю статтю увагу міністерства освіти і директора інституту мовознавства Академії наук УРСР і стаття була ними вилучена з журналу" [26, 519-521].

У період брежнєвської стагнації цензурні утиски посилювалися. Станом на 1970 рік Головне і обласні управління цензури УРСР "здійснювали контроль понад тисячі республіканських, обласних, районних, міських, багатотиражних газет, понад 460 журналів та інших періодичних видань, друковану продукцію більш як 30 видавництв та видавничих відділів, понад 100 головних вузів, проектних і науково-дослідних інститутів, 35 центральних бюро технічної пропаганди та понад 2,2 тис. інших організацій. Загальний обсяг попереднього контролю за 1970 р. склав 202,5 тис. обліково-видавничих аркушів друкованої продукції, з яких 74 тис. аркушів проконтролювали працівники Головного управління" [2, 113].

Тих, хто потрапляв під "обстріл" цензури, ганьбили на пленумах обкомів, райкомів партії, партактивах за відхід від "лінії партії", писали на них розгромні статті. Серед літпрацівників утвердився навіть вислів: "Слово — не горобець, вилетить — посадять". "Цензори краляли по живому... підписні коректури, у моторошних надрах Головліту укладалися чорні списки заборонених творів, а письменницькі імена надовго викреслювали з літпроцесу. Впам'ятку їй довготривали, з єзуїтською режисурою, погроми з грізними постановами ЦК. Як, скажімо, взірцево-показове цькування за "Собор" Гончара чи за "Мертву зону" Гуцала. Та хіба лиш за них? А за "Катастрофу" Дрозда, за "Мальви" Іваничука, за кожну новелу Григора Тютюнника, за "Дебору" Бажана, за "Неопалиму купину" Сергія Плачинди, за "Срібний автобус" Первомайського, (...) за вірші Вінграновського, (...) за "Південний комфорт" Загребельного..." [14]

У січні 1972 р. ЦК КПРС ухвалив постанову "Про літературно-художню критику", в якій наголошувалось на "неприпустимості "примиренського" ставлення до ідейного і художнього браку, вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики... Ставилось завдання зміцнити редакції, редколегії, видавничі ради кваліфікованими, політично зрілими кадрами, а творчим спілкам рекомендувалося повсякденно дбати про ідейно-теоретичний, професійний рівень критики, підвищувати її роль у боротьбі з "чужими поглядами і концепціями". (...) За відхилення від класових позицій, від принципу партійності літератури критиці піддано повість В. Маняка "Еврика", роман В. Дрозда "Катастрофа", роман Р. Андріяшика "Полтва", новелу В. Яворівського "Під крилами — весілля", збірку повістей та оповідань І. Чендея "Березовий сніг" [2, 114-115].

У тому ж році піддався цензурним переслідуванням і роман Івана Білика "Меч Арєя". Автора звинуватили в ототожненні гунського царя Аттіли з київським князем Богданом Гатилом — поглибленні історії українців на 500 років, що суперечило радянській концепції, за якою "наша нація почала вигойдуватися в "спільній слов'янській колісці" десь у X столітті, та й то як "молодша сестра Росії" [11, 3].

Радянська цензура залишалася непримиренною до діаспори. 5 листопада 1973 року начальник Головного управління по охороні державних таємниць М. Г. Поздняков у листі до Секретаря ЦК КП України Валентина Маланчука

виявляє стурбованість, що в бібліографічних покажчиках наявні прізвища зарубіжних націоналістів. У листі мовиться про те, що низка видавничих центрів УРСР продовжує випускати бібліографічні покажчики без санкцій цензури. Серед них праця “Розвиток радянської археології на Україні” (1917–1966) І. Г. Шовкопляса, “Видання Академії наук УРСР. (1919–1967). Суспільні науки” та ін. Унаслідок цього до видань потрапила низка “заборонених” імен: *Іван Багряний, Аркадій Любченко, Іван Огієнко, Олександр Оглоблін, Наталя Полонська-Василенко, Роман Смаль-Стоцький, Дмитро Соловей, Панас Феденко, Василь Чапленко, Костянтин Штепа.*

Керівник Головліту звернувся за санкцією в ЦК КПУ на вилучення творів перелічених авторів із бібліотек республіки. М. Поздняков, також зазначає, що “цей список не вичерпує всіх осіб, яких небажано було б згадувати в позитивному плані...” [26, 541] Водночас автор листа запропонував посилити відповідальність видавництва за випуск бібліографічних покажчиків та ін. подібної літератури.

Забороняли навіть видання прози й поезії світочів українського народу. Зокрема, творів **Лесі Українки**: “*Оргія*” (де грецький лірик Антей, виступає проти римлян, осуджуючи їхні наміри на світове панування), “*Бояриня*” (через її антиросійську упередженість, осудження царя, що намагався підкорити Україну), “*Лісову пісню*” (що Мавка бойкотує жнивну кампанію); поезії **Івана Франка**: табуйовані твори, що не ввійшли до 50-томника: “*Не пора*”, “*Розвивайся ти, високий дубе*”, “*Думка в тюрмі*”, “*Пролог...*”, “*Ляхам*”, “*Великі роковини*”, “*Гей, Січ іде*”, “*З великої війни*”, “*Усміх фортуни*”, “*Інвазія*” та ін.; **Тараса Шевченка**: “*За що ми любимо Богдана*”, “*Розрита могила*”, “*Стоїть в селі Суботіві*”, “*Чигрине, Чигрине...*”, “*Якби-то ти, Богдане п'яний...*”, “*Чернець*” і дві поеми “*Іржавець*” та “*Великий льох*”.

Як зазначає український шевченкознавець Микола Зубков, за радянських часів “...Тарас Шевченко був офіційно проголошеним революціонером-демократом, зятим безбожником, непримиренним борцем з усім, що “паном звалось”. А щоби не виникало сумнівів, заподатливі охоронці ретельно проплювали спадок генія, вишукуючи в ньому крамольні рядки, прибираючи двозначности й додаючи власні тлумачення до того, що прибрати було неможливо. Майже щороку величезними накладками видавали й перевидавали канонізованого поета. (...)

Цензурувати “Кобзаря” почали від 1926 року. Ось лише окремі “впорядковані” видання: “повне” академічне 1935–1937 рр. вилучено два з вище названих творів, 1947 — два, 1954–1955 — шість, 1956–1961 — два, 1974 — два, 1976–1980 — всі сім, 1983 — два, 1984 — три, а 1943 й 1950 — окрім зазначених ще один і шість відповідно. Заключної частини вірша “Чернець” жодного разу не оприлюднювали за советів, бракує її, як це не дивно, і в сучасних виданнях “Кобзаря” [7].

Наслідки цензурної кампанії другої половини ХХ ст. були драматичними для України. Вони означали: табування певних тем, пов’язаних із минулим України, явищ і постатей, у літературі. Особливо активно викорінювалося все, що офіційною мовою кваліфікувалося як “ідеалізація козацтва”; заохочення соцреалістичних банальностей, власне — квазілітератури. Кремлівській владі потрібна була Україна “без обличчя”, оскільки — як це вже було в часи “розстріляного відродження” — національно-культурне піднесення могло поклика-

ти до життя й національно-політичні мріяння. А також — поламани творчі долі... [15, 2]

Тотальний контроль здійснювався не лише на внутрішньому, але й на зовнішньому рівні — через радіоцензуру. Постанови про ефірні заборони ухвалювало Політбюро ЦК КПРС. На розвиток систем радіоглушіння витрачалися значні кошти [12]. У роки “холодної війни” забезпечення надійності радіоцензури було вкрай актуальним, адже демократичні країни не припиняли трансляцій на СРСР. Те, що в Загальній декларації прав людини означає “вільний потік інформації та ідей крізь державні кордони”, радянська влада трактувала як “підривну пропаганду, грубе втручання у внутрішні справи країни й наклепницькі антирадянські вигадки”. “Найбільшими цілями радіоглушіння були радіостанції “Вільна Європа” (“Radio Free Europe” — RFE) і “Свобода” (“Radio Liberty” — RL). (...) Радянська мережа радіотехнічної цензури була найпотужнішою у світі...” [16].

Відомий норвезький учений-антрополог Томас Гілланд Еріксен падіння радянської “залізної завіси” значною мірою пов’язує з новими інформаційними технологіями. Хоча до середини 80-х кількість глушилок у СРСР сягнула 3500, через стрімкий розвиток транскордонного радіозв’язку все важче ставало контролювати інформаційний потік у країні соцтабору: “Доступ до зовнішньої інформації та внутрішнє об’єднання дисидентських груп у мережу стали легшими й безпечнішими, коли радіохвилі замінили целюлозу як домінуючий засіб інформації. Люди в усій Східній Європі швидко довідалися про відкриття австро-угорського кордону восени 1989 року, про лібералізацію болгарської комуністичної партії восени того ж року, про тенденції до радикальних змін у Радянському Союзі часів Горбачова” [30, 39].

Нова політика гласності й демократизації, котра теж ґрунтувалася на оновленні суспільних ідей, поступово зміцнює свої позиції, слабшає партійно-державний тиск на ЗМІ. Хоча цензура того періоду виконує покладені функції, орієнтуючись на партійні директиви, її вплив на інформаційний простір зменшується, розширюється перелік дозволених до друку матеріалів. Журнальна періодика другої половини 80-х років розширює коло авторів, правдивіше висвітлює історичні, філософські, літературні теми, об’єктивніше відображає національне питання. Це призвело до значного оновлення тематики, утвердження нових поглядів.

Національно-демократична ідеологія, на якій ґрунтується сучасне життя України, повинна утверджуватися з не меншою наполегливістю, ніж у минулому. На це вказує діяльність журнальної преси горбачовського періоду, з якої слід брати приклад, а також українського самвидаву. Підсумовуючи сказане, доречно нагадати думку очевидця Великої Французької революції, видатного історика Едмунда Берка: “Літератори, особливо коли вони діють організовано і в одному напрямку, потужно впливають на громадську думку” [20]. Такої згуртованості бракує нині. На превеликий жаль, при звичайстві після першнів націотворчості та початкового українського романтизму до теперішнього суспільного життя, його негараздів, сучасні ЗМІ не виявляють належної стійкості, послідовності, єдності у формуванні української національної свідомості. Це, безперечно, є провідним завданням вітчизняної журналістики. За таких умов швидше відроджуватимуться морально-духовні цінності й зростатиме добробут нашого народу.

1. Андрухович Ю. Таємниця: замість роману. — Харків : Фоліо, 2007. — 478 с.
2. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. — 1994. — Ч. 6. — С. 104-117.
3. Блюм А. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953. — СПб.: Академический проект, 2000. — 312 с.
4. До наших читачів // Народна творчість та етнографія. — 1967. — Ч. 1. — С. 110.
5. Жирков Г. Советская цензура периода комиссародержавия 1917–1919 г.г. // История цензуры в России XIX–XX вв. Учебное пособие. — М.: Аспект пресс, 2001. — 358 с.
6. Загальні збори Академії наук УРСР // Вісник Академії Наук УРСР. — 1958. — Ч. 5. — С. 12-17.
7. Зубков М. Заборонений Шевченко // <http://ukr.dozor.kharkov.ua/main/1057083.html>. — 2010. — 16 серп.
8. Карпенко В. Антиукраїнські тенденції в українській державі: Інформаційний простір // <http://ukrlife.org/main/karp/inform.html>. — 2008. — 18 жовт.
9. Коваль В. “Собор” і навколо собору. — К.: Молодь 1989. — 272 с.
10. Костилова С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 13. — С.107-117.
11. Кульова В. “Меч Арєя” під ножем цензури // Хрещатик. — 2003. — 26 лист.
12. Литовцы сняли фильм о советских “глушилках” // www.charter97.org/be/news/2008/5/29/6961. — 2008. — 14 сент.
13. *Малишевський І.* Монолог над могилою Головліту // Дзеркало тижня. — 2000. — 29 лип.
14. *Малишевський І.* Ювілейний мезозой: У січні центральному журналові українських письменників “Вітчизна” минає 70 років // www.zn.kiev.ua/ie/show/427/37311. — 2005. — 14 берез.
15. *Панченко В.* Меч Щербицького проти “Меча Арєя” // День. — 2004. — 14 лют.
16. *Плейкис Р.* Радиоцензура // www.agentura.ru/equipment/radiocenzura. — 2008. — 14 сент.
17. *Потятиник Б.* Медіа: ключі до розуміння. Серія: Медіакритика. — Львів: ПАІС, 2004. — 312 с.
18. Право на інформацію. Свобода слова, думки, вільного вираження поглядів // www.ombudsman.kiev.ua/d_05_2.htm. — 2003. — 27 берез.
19. Прекрасне почуття // Радянська жінка. — 1982. — Ч. 4. — С. 1.
20. Психопрограммирование: Истоки // http://yristu.ru/politologiya_politistoriya. — 2006. — 25 мая.
21. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії. — Ф. 17. — Оп. 132. — С. 149. — Арк. 69, 71, 83, 84.

22. *Ткаченко А.* Текстологія, цензура, редагування // Зб. мат. всеукр. наук. конф. “Українська література і цензура” (Другі, треті... редакції художніх творів: причини і наслідки), Черкаси, 14-16 травня 1996 р. — Черкаси, 1996. — С. 6-12.
23. *Цензура* // Літературознавчий словник-довідник за редакцією *Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка.* — К.: ВЦ “Академія”, 2007. — С. 737.
24. *Цензура в Советском Союзе. 1917–1991: Документы / Сост. А. В. Блюм.* — М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. — XXII. — 576 с.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 26. — Арк. 101-102.
26. *Чорна книга України: Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, досліджень, есе / Ред.-упоряд. Ф. Зубанич; Авт. передм. В. Яворівський.* — К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998. — 784 с.
27. *Шановал Ю.* На вікнах — грати, на ідеях — грати // *День.* — 2003. — 23 серп.
28. Шлях до “нової історичної спільноти” // <http://mova.org.ua/books/ukr-vidr/7-path-to.html>. — 2005. — 14 берез.
29. *Freedom of expression, free flow of information, freedom of media: CSCE/OSCE Main provisions 1975–2001, 2001.* — 24 p.
30. *Thomas Hylland Eriksen.* Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age. London — Sterling, Virginia: Pluto Press, 2001. — P. 196.

DOMINANCE OF THE POLITICAL CENSORSHIP IN THE INFORMATIONAL SPACE OF THE SOVIET UKRAINE

Yurij Kolisnyk

Cherkasy Bogdan Khmel'nytskyj National University,
Shevchenko street, 81, 18034, Cherkasy, Ukraine

Tel.: (0472) 35-53-96

E-mail: kolisnykur@ukr.net

This article deeply investigates the affect of the political censorship and party control on establishment and development of the Soviet informational space. Using journals of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and abundance of the historical facts the author shows that filtration and making doses of information influenced the formation of the public consciousness. They conducted constant ideological control, censorship and correction at different levels of preparation the journal materials. Extraction of the politically dangerous information was an important constituent for modeling Soviet informational space.

Key words: informational space, Soviet press, journal editions, Communist ideology, political control, pressure of censorship, word freedom.

**ЗАСИЛЬЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЦЕНЗУРЫ
В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ УССР****Юрий Колисник**Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого,
бульв. Т. Шевченко, 81, 18034, Черкассы, Украина

Тел.: (0472) 35-53-96

E-mail: kolisnykur@ukr.net

В научной публикации исследуется влияние политической цензуры и партийного контроля на становление и развитие советского информационного пространства. На примере журнальной прессы УССР и богатого исторического фактажа автор показывает влияние фильтрации и дозирования информации на формирование общественного сознания. Идеологическая подконтрольность, цензура, рецензирование проводились постоянно на разных уровнях подготовки журналистских материалов. Изъятия политически опасной информации было важной составляющей моделирования советского информационного пространства.

Ключевые слова: информационное пространство, советская пресса, журнальные издания, коммунистическая идеология, политический контроль, цензурное давление, свобода слова.

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2011

Прийнята до друку 06.11.2011